https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series22.2024.36.12
УДК 32.019.5:355.02:323.2:342.3

Ольга Волянюк,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політичних наук, старший науковий співробітник НДЦ
«Інститут соціально-правових та політичних досліджень імені Олександра Яременка»,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова
ORCID: 0000-0002-1606-7416; email: volyanyuk@ukr.net

НАЦІОНАЛЬНІ ЦІННОСТІ ТА ОБОРОННА СВІДОМІСТЬ У ФОКУСІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті аналізуються трансформації державної політики України у сфері розвитку оборонної свідомості громадян, а також ціннісних орієнтирів політичної нації в умовах війни. Це переосмислення політологічних категорій свідомості, цінностей, ідентичності через безпековий вимір, що вплинув на наукові дослідження, освітні програми, нормативно-правові документи, політичні практики. Оборонна свідомість, як політико-аксіологічний феномен і елемент національної ідентичності, розглядається у контексті її взаємозв'язку з патріотичним вихованням, громадянською освітою, політичною консолідацією. Державна політика у цій сфері вкотре осмислюється як мистецтво можливого, через цінності, пріоритети, суб'єктність, межі втручання. У дослідженні використовуються політико-аксіологічний підхід, аналіз нормативно-правових актів, наукових текстів, даних соціологічних опитувань. Розкрито, як війна сприяла зростанню пріоритетів безпеки, патріотизму, соціальній зрілості українського суспільства, трансформації цінностей і структури ідентичностей. Визначено, що оборонна свідомість є комплексним явищем, яке потребує міждисциплінарного аналізу, водночас виклики політики ідентичності (пов'язані з політичними маніпуляціями, популізмом, зовнішніми загрозами тощо) потребують якісного політологічного дослідження. Стверджується, що прийняття нових нормативно-правових документів свідчить про спроби посилення ролі держави у сфері національної ідентичності. Водночас важливо уникати міжвідомчих дублювань і суперечностей, прагнути подальшого узгодження такої політики з новими стратегічними цілями, врахувати досвід у сфері розбудови демократичної моделі етнополітики, політики пам'яті, реінтеграції у документах з політики ідентичності. Результати дослідження вказують на необхідність розвитку державної політики у сфері національної ідентичності (та оборонної свідомості як її складової) через науково обґрунтовані концепти та поширення політичних цінностей, які відповідають викликам сучасності.

Ключові слова: *політичні цінності, оборонна свідомість, державна політика, громадянська ідентичність, політика ідентичності, національна безпека, патріотичне виховання.*

Вступ. В умовах війни категоріальний апарат політичної освіти та науки переосмислюється, передусім у безпековому сенсі. Нові покоління підручників і словників, сучасні освітні програми, наукові збірники, тематика актуальних політологічних конференцій і симпозіумів все виразніше підтверджують цю думку. Лише в Науковому часописі Українського державного університету імені Михайла Драгоманова «Політичні науки та методики викладання соціально-політичних дисциплін», за нашими підрахунками, з 2022 року опубліковано 5 випусків, це зокрема 57 статтей, з який кожна друга безпосередньо стосується проблематики війни та національної безпеки (з роками тенденція лише посилювалась), до того ж абсолютна більшість авторів згадували цей контекст в обґрунтуванні актуальності, у висновках і рекомендаціях із обраних тематик дослідження. Сучасні наукові школи звертають увагу на те, які концепти можуть зміцнювати стійкість держави та суспільства, а які навпаки – інструменталізуються автократіями на користь війни, згортають вікна можливостей для демократичної політики. Зокрема нового сенсу набувають і такі категорії як «політичні цінності», «демократична культура», «громадянська свідомість», «війни ідентичностей», «війни пам'ятей», «конфлікти досвідів» та інші. Такі концепти у науковому вжитку давно, мають виразний політико-аксіологічний вимір, але безпекові виклики формують нові горизонти їх теоретичного осмислення та практичного втілення. Оборонна свідомість є одним із тих феноменів, які могли би сприяти перегляду сучасної теорії політичної культури та ідеологій.

Війна загалом внесла корективи у світогляд людей, ціннісні установки та орієнтири – все те, що в умовах відносної суспільної стабільності розвивається достатньо повільно, в наш

час отримало значний імпульс перетворень, а відтак закладає суттєві основи трансформації національної політики. Соціологічні заміри (див. напр. Фонд «Демократичні ініціативи», 2024; Матета, 2018) вказують: в українському суспільстві різко зросли пріоритети безпеки та патріотизму; право на життя піднесене до першочергових, і при цьому громадсько-політичні прагнення не втрачають значення, навпаки – набувають стійкості; на шкалі домінантних орієнтирів більше немає маловажливих цінностей, за роки війни український соціум прискорено «дорослішає» в усвідомленні значення як цінностей самореалізації, підприємницької ініціативи, участі у релігійному житті, національно-культурного відродження, так і базових демократичних прав і сенсів. Водночас зрушення у структурі ідентичностей потребують і наукового аналізу, і професійної політичної комунікації. Оборонна свідомість, як і будь-який інший подібний феномен, може й надалі зазнавати деструктивного зовнішнього впливу, особливо у перспективі технологічних змін, нових можливостей штучного інтелекту, посилення міжнародної конфронтації тощо.

Війна змінює і роль держави у політичних процесах: готовність протистояти агресору є суттєвим показником як інституційної спроможності державних органів, так і їх ціннісних трансформацій. У структурі державної політики пріоритети та можливості визначаються не тільки встановленими формальними нормами, практиками, суб'єктами, вони залежать від цінностей. Державна політика лише тоді ефективна, коли спроможна і відгукуватися на суспільні запити, і опиратися на науково обґрунтовані положення та концепти. Сьогодні чимало ціннісних концептів зі сфер наукового пошуку і громадського активізму перенесено у політико-правову площину, такими зокрема є вже згадані поняття національної ідентичності, громадянської освіти, оборонної свідомості та інші. Лише у цій статті пропонуємо до розгляду 9 тематичних нормативно-правових документів останніх років. Водночас досі актуальною є дискусія довкола меж і можливостей держави у сфері цілеспрямованого формування оборонної свідомості, цінностей чи ідентичності загалом.

Мета дослідження – охарактеризувати трансформації державної політики України у сфері розвитку оборонної свідомості громадян та загалом їх ціннісних орієнтирів. Конкретизувати цю ціль видається можливим через: 1) виявлення зв'язку ключової проблеми з ширшими категоріями національної ідентичності та патріотичного виховання, які закладенні в національному законодавстві; 2) аналіз відповідного нормативно-правового поля у політологічному ключі, на предмет окреслених в цих актах пріоритетів і суб'єктів; 3) осмислення можливостей і перспектив розвитку політики у сфері оборонної свідомості та національної ідентичності.

Методи дослідження. Оборонна свідомість (та відповідна державна політика) осмислюється з політико-аксіологічного підходу, через усталений у політології концепт цінностей, суспільних загалом і політичних зокрема. Водночас це поняття все ще рідко трапляється у політологічних джерелах, увага до нього прикута передусім з огляду на законодавчі новації. Тому важливою частиною дослідження є аналіз нормативно-правових документів, що розвивають концепт оборонної свідомості поряд із викликами громадянської та національної ідентичності. Здійснюється спроба порівняльного аналізу державницьких підходів за різні роки та за різними напрямами політики у відповідній сфері. Це також ретроспективний огляд, що дозволяє зрозуміти, як змінилися пріоритети держави до та після повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Аналіз наукових текстів і даних соціологічних опитувань покликаний обґрунтувати актуальність дослідження, виявити деякі тенденції розвитку аксіологічної площини політичного життя сучасного українського суспільства.

Аналіз останніх публікацій. У політико-філософській традиції цінностям відводять значиме місце, від них часто відштовхуються при аналізі політичної соціалізації, культури політичної діяльності, різних поведінкових моделей у політиці тощо. Про політичну свідомість у політології часто пишуть саме як про сукупність цінностей, складову суспільної свідомості, а вже відтак вирізняють її види, прояви, особливості. «Вибух» безпекових досліджень в умовах війни неминуче потребує конкретизації такої методології, в т.ч. концептуалізації оборонної свідомості. Сучасну систему глобальної безпеки важливо

розвивати не лише із позицій інституціоналізму, але й із урахуванням здобутків крос-культурних, етнополітичних, аксіологічних досліджень політики, масштабних проєктів (на зразок World Values Survey).

У політологічних словниках і енциклопедіях концепт оборонної свідомості ще дослівно не відображений. Водночас політичні цінності розглядаються саме як «орієнтири й регулятиви політичної свідомості, політичних відносин і політичних практик», тобто як явище з подвійним значенням: цінності і походять з історичного досвіду людей, і проявляються у політичній реальності як явища, структури, процеси, орієнтації, ідентифікації, практики (Політична енциклопедія, 2011, с. 772). Далекосяжним виявився концепт державної безпеки, прописаний А. Романюком, який зазначав: державна безпека є деяким станом рівноваги між військовим, соціально-економічним потенціалом країни та комплексом загроз; ця рівновага формує відповідний стан суспільної свідомості, коли усвідомлення рівня оборонного потенціалу власної країни не викликають страху / небезпеки у перспективі суспільного розвитку та домінуючих цінностей (Політична енциклопедія, 2011, с. 200). Після 2014 р. політологічна спільнота ще більше уваги приділила окресленню цього зв'язку цінностей, свідомості та безпеки. І хоча у нових словниках із політичних наук поняття оборонної свідомості не з'явилося, однак тлумачення терміну «обороноздатність» (defensive potentialities) охоплює не лише військовий та економічний, але й соціально-політичний та морально-психологічний потенціал суспільства, держави, організації; ця здатність відбиття зовнішньої агресії відображається у комплексі заходів – від розробки військових доктрин, зміцнення матеріального та науково-технічного потенціалу збройних сил, координації центральних органів державної влади та місцевих органів управління до саме патріотичного виховання населення та зміцнення національної єдності (Новітня політична лексика, 2015, с. 267).

Важливо, що динаміка ціннісних орієнтацій населення продовжувала вивчатися політологами і в умовах російської агресії, а на противагу зовнішнім загрозам розроблялися пропозиції та рекомендації актуалізованої в наші дні консолідаційної політики. Наприклад, дослідники Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України опублікували ґрунтовні результати аналізу еволюції національно-громадянських цінностей, демографічного розподілу мовних ідентичностей, стану релігійно-конфесійних преференцій населення, поведінки основних акторів етнокультурної сфери (Ієрархія цінностей населення Сходу та Півдня України…, 2021). З розвитком державної політики у відповідній сфері з'явилися і достатньо критичні зауваги окремих вчених і колективів авторів, наприклад, аналітична доповідь співробітників Національного інституту стратегічних досліджень: авторський підхід є дискусійною спробою описати проблеми ідентичностей, в т.ч. на тимчасово окупованих територіях, у контексті паралельних процесів війни та євроінтеграції (Аналіз основних тенденцій у сфері колективних ідентичностей…, 2024). Зауважимо, що умови екстремального насильства звужують можливості об'єктивного вивчення таких складних феноменів як культура, свідомість, ідентичність українського суспільства, і це виразно помітно у соціологічних дослідженнях. Наприклад, О. Злобіна (2024) описує тенденції змін національно-громадянської ідентичності під час війни, опираючись на фрагменти глибинних інтерв'ю, отриманих у 2023 р. в дослідженні життєвих історій вимушених мігрантів: частина респондентів після початку війни виїхала з України і продовжувала залишатися за кордоном, частина повернулася додому. Усе це вказує на пришвидшену динаміку ціннісних трансформацій, яку все складніше вивчати традиційним науковим інструментарієм, в рамках однієї галузі науки.

Відтак оборонна свідомість як частина політики ідентичності стає предметом міждисциплінарним. Розгорнуту характеристику проблемі пропонують, наприклад, сучасні правознавці: оборонна свідомість – культурно-психологічний феномен, сегмент національної ідентичності, фактор групової консолідації в боротьбі з агресором, гарантування майбутнім поколінням права на життя, на культурну автохтонність, цивілізаційну виразність; солідарна оборонна позиція є результатом системної реалізації гуманітарної, правової, безпекової,

воєнної, кримінологічної політики; водночас кримінологічні дослідження сучасної російської дійсності доводять і інверсивні комбінації оборонної свідомості, які також працюють й на детермінацію злочинів агресії, продукування ненависті тощо (Сокуренко, 2024, с. 172). Важливо розуміти, на яких засадах конструювалася парадигма державної політики України у цій сфері, тому звертаємося до попередніх текстів її розробників. Зокрема у цьому аспекті згадується французький досвід, де основними завданнями формування оборонної свідомості є донесення державою національних цінностей: по-перше, захист французької мови і культури, в т.ч. вміння читати національні філософські трактати, розуміти їх історичний контекст; по-друге, уміння верифікувати джерела інформації; по-третє, уміння захищати інформацію, в т. ч. і військового змісту, в інтересах нації та громади; по-четверте, вміння аналізувати глобальні, геополітичні процеси та національні інтереси, в т.ч. військові операції у контексті захисту цінностей держави тощо (Ляхович, 2017).

Зарубіжна наукова література з проблематики потребує подальшого вивчення, адже у ній трапляється також і багато суміжних понять, наприклад, осмислюється питання безпекової свідомості, захисної свідомості; важливою є конкретизація різних вимірів питання, зокрема трансформаційний розвиток свідомості кібербезпеки. Прикметно, що до цих питань часто звертаються саме у зв'язку з викликами системи освіти, наприклад, дослідники відстоюють підхід до розвитку оборонної свідомості через модель колективної навчальної діяльності: інтерналізація знань, навичок, цінностей; залежність від спільноти підтримки; робота з іншими через розподіл праці; навчання в командах тощо (Gross, Ho, 2021). В Україні також часто йдеться про інформаційну безпеку, кібербезпеку як один із вимірів оборонної свідомості, однак поки (закономірно для воєнного часу) переважає підхід до осмислення концепту в традиціях мілітарного світогляду, з акцентом на педагогічні технології, спортивне виховання, молодіжний активізм тощо (див. напр. Шаповалов, 2018).

Повертаючись від технологій трансформації до природи оборонної свідомості (як частини свідомості політичної та як предмета державної політики), важливо все ж акцентувати на домінуючих в суспільстві політичних цінностях. У цьому зв'язку вчені помічають амбівалентні тенденції. Наприклад, в умовах війни позиція соціально-політичного абсентеїзму стає все більше чужою громадянам України (для суспільної відстороненості залишається все менше простору), але якісно соціально-політична залученість не обов'язково від цього «виграє»; брак ідеологічних сенсів часто заповнюють саме популістські політичні сили, зокрема й ті, що імітують патріотизм і загрожують обороноздатності. Закономірно сучасні науковці чимало уваги приділяють цій проблемі (див. напр. Популістські орієнтації в українському суспільстві, 2024). Тому наш погляд на проблему політичної трансформації оборонної свідомості має бути комплексним і науково об'єктивним. У цій статті концепт оборонної свідомості розглядається як частина політико-правової практики та її ціннісного наповнення.

Результати та дискусії. Для українського суспільства серед різних предметних цінностей (демократія, держава, партія, легітимність, влада, порядок, рівність, свобода, самоврядування, справедливість тощо) виразно простежується пріоритет такої цінності як безпека. Коли ж звертаємося до традиційної класифікації цінностей за ідеологічним чи цивілізаційним спрямуванням (консервативні, ліберальні, соціалістичні, демократичні, ізоляціоністські, революційні, патерналістські, західні, азійські тощо), в умовах війни бачимо також виразний запит на цінності саме консолідаційні. Для суспільства і держави, які чинять спротив зовнішній агресії, на умовній шкалі «цінності-антицінності» вочевидь пріоритетними будуть ті, що сприяють обороноздатності (солідаризм, патріотизм, професіоналізм, взаємодовіра, відповідальність, лояльність тощо), критичніше сприймаються деструктивні явища (правовий нігілізм, містечковість, сепаратизм, клієнтелізм, кумівство, партикуляризм, змовництво та ін.), дещо суперечливими видаються багатовимірні орієнтири (пацифізм, індивідуалізм, компроміс, популізм та ін.). Водночас в умовах війни варто пам'ятати і про можливі загрози в ціннісні площині: гострі конфлікти інтерпретацій,

радикалізацію свідомості, догматизм, фанатизм тощо. Комплексно окреслені ціннісні пріоритети може об'єднувати концепт оборонної свідомості.

Чинне законодавство України пропонує таке визначення цього поняття: «оборонна свідомість – свідоме сприйняття та готовність громадянина до захисту незалежності і територіальної цілісності України, конституційних засад державного ладу, національних інтересів та суспільно-державних (національних) цінностей України»; до того ж це пріоритетне завдання державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: «…формування у громадян України, у тому числі дітей та молоді:активної громадянської позиції на основі поваги до прав людини, духовних цінностей українського народу, національної самобутності; оборонної свідомості та громадянської стійкості…» (Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2022).

У науковій і широкій громадській практиці, а також у міжнародній площині термін може викликати різночитання та/або необхідність доповнення. Залежно від контексту «оборонна свідомість» може пов'язуватися з ідеєю загального сприйняття населенням питань оборони та захисту країни (у військовій термінології "public defense consciousness"). З іншого боку, таким поняттям може окреслюватися і особливий менталітет або тип мислення, спрямований на захист, психологічну готовність до оборони ("defensive mindset"). Також може йтися про прагнення законодавця підвищити обізнаність громадян щодо оборонних питань ("defense awareness"), власне про державну політику, коли цей термін переважно пов'язують із мовою офіційних документів, що стосуються безпеки, національної оборони, просвіти населення у напрямку підтримки й поширення національних цінностей тощо. До того ж, попри згадані раніше наукові підходи, серед інтелектуальних кіл поширеним є і скептичний підхід до політичної свідомості, національних цінностей, колективної ідентичності; часто такі чи подібні конструкти вважають штучними (теоретичним перебільшенням індивідуальних властивостей особистості, невиправданим перенесенням їх на групи і великі спільноти людей). Інструменталізація цих концептів державою може також посилювати критичні оцінки відповідної галузі публічної політики.

Такі застереження потребують наукової аргументації чи навпаки – спростування. Для цього проаналізуємо окремі аспекти державної політики України у сфері патріотичного виховання та ідентичності, що за останні роки була найближчою до проблематики оборонної свідомості. Найвиразніша особливість зміни політики у відповідній сфері – трансформація змістовних акцентів навіть на рівні ключових понять. На сайті Міністерства молоді та спорту України замість окремого розділу діяльності «національно-патріотичне виховання» з'явився розділ із ширшим означенням – «національна ідентичність». З одного боку, така трансформація засвідчила демократичні орієнтири політики в Україні, здатної оперативно оновлюватися відповідно до конкуруючих інтересів, запитів, викликів, загроз у суспільстві. Проте перманентні зміни у державній політиці, що й до того були характерними для політичних процесів в Україні, не завжди додавали ресурсів національній стійкості, радше навпаки – сприяли конформізму, безвідповідальності, сповільненню реальних дій, імітаційним практикам, репутаційним втратам тощо. Показово, що домен відповідного інтернет-ресурсу досі вказує на поняття виховання, а не ідентичності (Національна ідентичність. Міністерство молоді…). Однак на інституційному, комунікаційному рівнях, у документообігу все частіше йдеться про трансформацію: від державної політики у сфері національно-патріотичного виховання частково відходять на користь політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Передусім таку трансформацію спричинив вже згаданий вище Закон України, прийнятий 13 грудня 2022 р., який «визначає мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності як складової забезпечення національної безпеки України».

Чинний Закон у широкій рамці державної політики з утвердження української національної та громадянської ідентичності відводить національно-патріотичному

вихованню відносно самостійну роль. Окрема стаття (9) розкриває особливості розуміння законотворцем такої ролі, водночас у цьому зв'язку нерідко повторюються базові категорії (наприклад, формування оборонної свідомості, громадянської стійкості, соціальної активності, відповідальності, готовності до дієвого виконання громадянського і конституційного обов'язку), їх ми можемо знайти і у випадку з військово-патріотичним вихованням, і у роз'ясненні сутності громадянської освіти, які в Законі подаються окремими складовими нового напряму політики. Роз'яснюються і конкретні напрями національно-патріотичного виховання: 1) громадянсько-патріотичне виховання; 2) духовно-моральне виховання; 3) співпраця із закордонними українцями. На цьому рівні також помічаємо змістовні дублювання, а також брак деталізації та конкретики саме в тих положеннях, які можна розцінити як відносно нові (наприклад, у частині роботи зі закордонним українством).

Про державну політику визначення основних пріоритетів національно-патріотичного виховання (розвиток відповідних інститутів держави і суспільства, забезпечення змістового наповнення такого виховання, формування у громадян високої патріотичної свідомості, почуття вірності та любові до Батьківщини, готовності до виконання громадянського обов'язку зі захисту національних інтересів України тощо) йшлося й раніше, в т.ч. у Стратегії національно-патріотичного виховання, затвердженій 18 травня 2019 р. Документ втратив чинність у 2024 р., та для якісного аналізу політики у відповідній сфері важливо враховувати не лише формальні, а й фактичні причини подібних рішень. Це рішення викликане актуалізацію підходів. З моменту прийняття Стратегії відбулися значні зміни в суспільно-політичній ситуації України, повномасштабна агресія РФ увиразнила необхідність ще уважнішого розуміння інтересів, потреб, мотивації громадян до дії. Феноменальний вияв готовності протистояти агресору став одним із виразних показників зрілості суспільства як патріотичного, і водночас новою вихідною точкою для наслідування кращих практик і досвідів, набутих у різних регіонах і соціальних групах. Назріла необхідність узгодження нормативно-правової бази, удосконалення державної політики у відповідній сфері. Для забезпечення послідовності та ефективності державної політики було необхідно скасувати попередні документи, уникати дублювання, конфліктів між різними нормативними актами.

Водночас окремі положення нової Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року, яку схвалено Постановою Кабінету Міністрів України 15.12.2023, фактично дублюють тези Стратегії, затвердженої Указом Президента України 18.05.2019. Роль прийнятої Стратегії вбачається у визначенні пріоритетних напрямів діяльності для формування спільної української ідентичності, яка враховує нові реалії війни та культурне розмаїття країни. Вона також спрямована на покращення інформаційної, просвітницької роботи, розвиток інфраструктури, співпрацю між органами влади, громадянським суспільством, міжнародними організаціями, бізнесом. Мета нової Стратегії помітно ширша та вбачається в утвердженні суспільно-державних цінностей України, формуванні оборонної свідомості, громадянської стійкості, соціальної активності, відповідальності. Йдеться про забезпечення консолідації українського суспільства з опорою на українську мову, культуру, історію, збереження автентичних ідентичностей, участь у суспільному житті тощо. Складові утвердження української національної та громадянської ідентичності, за Стратегією: національно-патріотичне виховання, військово-патріотичне виховання, громадянська освіта. Тут очевидне часткове зміщення і самих понять, і їх взаємозв'язку. Про духовно-моральне вдосконалення у документі фактично не згадується, за винятком тези про системну організацію військово-патріотичного виховання, що повинна враховувати в т.ч. морально-духовну готовність до служби в Збройних Силах.

Відзначимо, що сучасна Стратегія відрізняється конкретністю у плануванні. Наприклад, визначено три етапи її реалізації (за роками) і одразу ж подається операційний план заходів з реалізації у 2023-2025 роках. Загалом порівняння документів 2023 та 2019 років дозволяє виокремити деякі спільні особливості: в обох документах основою моніторингу є аналіз виконання завдань і оцінка ефективності реалізації; подібні методи оцінки (використання індикаторів та аналіз результатів виконання заходів, включення

звітності про результати до КМ України); обидві стратегії передбачають залучення наукових, громадських і державних інституцій. Відмінності, найперше вбачаємо в підході до етапності: у 2023 р. наголошується на етапному моніторингу з регулярною оцінкою та щорічним аналізом, щоб коригувати майбутні плани (у 2019 р. моніторинг і оцінка були менш деталізованими; фокус здебільшого на загальному виконанні плану дій). У 2019 р. урядовцями надається детальний перелік індикаторів, таких як кількість культурних заходів, залученість молоді, рівень знань про видатних діячів тощо. У новому документі конкретні індикатори ефективності не зазначені (їх згадують пізніше – в операційному плані заходів, а також як очікуванні результати Стратегії), увага приділяється суспільному аналізу ситуації на різних рівнях (державному, регіональному, місцевому). Це загалом про кількісний і якісний підхід до політики: фокус лише на кількісних показниках, таких як зростання числа україномовних видань чи відвідувачів музеїв, може надати досить умовну картину результатів, натомість його доповнення якісними показниками ефективності, врахування суспільного становища дозволить краще прорахувати досягнення та недоліки державної політики у відповідній сфері. Важливим кроком вперед є деталізація щодо рекомендацій на основі звітності, що не було враховано у попередній Стратегії. Додамо також, що у 2023 р. окремо підкреслено роль незалежних організацій та експертів у процесі моніторингу. Загалом Стратегія 2023 р. на рівні виконавської культури вдосконалює підхід до моніторингу, пропонуючидинамічну та систематичну модель оцінки ефективності з акцентом на етапність, якість, інтеграцію результатів у майбутнє планування.

У концептуальному розумінні, порівняння документів дозволяє узагальнити, що галузева політика держави після 2022 р. робить все більший акцент на спільній ідентичності, заснованій на українській культурі, історії, мові (як основі суспільної єдності), і водночас розробці програм для включення корінних народів і національних меншин у процеси формування такої спільної ідентичності, а також презентації української культури на міжнародній арені для підтримки позитивного іміджу України. Це спроба поєднати під відносно новим у нормативно-правовому полі поняттям ідентичності кілька схожих між собою та взаємопов'язаних напрямів роботи. Серед ключових акцентів такої політики також: координація інформаційних кампаній для розширення знань про українську ідентичність; підготовка професіоналів для реалізації програм і проектів у цій сфері; розвиток закладів, які популяризують українську культуру та цінності; підтримка ініціатив, які сприяють участі громадян у суспільному житті; адаптація стратегічних завдань під регіональні особливості; залучення закордонного українства, неурядових організацій і громад.

Досить виразним із комплексу результатів проведеного вище компаративного аналізу постає питання суб'єктності у відповідній сфері політики. З одного боку, продовження напрацювань політики у сфері національно-патріотичного виховання дозволяє поглибити демократичні традиції суспільно-політичного життя України. Цю тяглість головним чином спостерігаємо в освітній галузі. Тут відповідальними суб'єктами є не тільки профільне Міністерство освіти та науки України, але й цілий ряд структур у їх складній субординації: від органів, що визначають змістовні орієнтири освітньої політики, до власне закладів освіти, від яких безпосередньо залежить спроможність держави реалізовувати намічені цілі політики. З іншого боку, окреслення законотворцем національно-патріотичного виховання у ширшій рамці державної політики ідентичності (тобто зміна системи підпорядкувань) ускладнює процеси прийняття рішень саме на рівні суб'єктності, а отже й відповідальності за результати політики; це вносить додаткові непорозуміння, плутанину в регуляторні та моніторингові механізми політики. Ризик закладений і на рівні визначення відповідальних суб'єктів, і на рівні їх звітності, коли, наприклад, один і той самий результат роботи може представлятися за різними державними програмами та планами.

Оновлена Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України та Заходи щодо її реалізації до 2025 р. з'явилися вже в червні 2022 р., тобто у перші місяці повномасштабної війни. Серед ключових суб'єктів відповідної політики там вказуються департаменти (управління) освіти і науки обласних, Київська міська державна (військово-

цивільна) адміністрація та ін. Їм доручалося забезпечити виконання заходів, спрямованих на «становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин, формування активної громадянської позиції, утвердження національної ідентичності громадян на основі духовно-моральних цінностей Українського народу, національної самобутності» (Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України, 2022). Натомість згадана вище Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності, де головним відповідальним виконавцем є Мінмолодьспорт, з'явилися лише у грудні 2023 р.; ще пізніше (у лютому 2024 р.) КМУ схвалив Концепцію Державної цільової соціальної програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 р. З огляду на рівень погодження та схвалення, що відрізняється в окреслених випадках, це закономірний процес; новий операційний апарат закономірно потребував більшого часу для підготовки виважених рішень. Однак на практиці реалізації високий ступінь бюрократизованості процесу не лише сповільнює прийняття рішень, а й потенційно загрожує розмиванням центральної ідеї на рівні суб'єктів.

Окрім цього, Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України визнавала складовою частиною також військово-патріотичне виховання. Водночас ця категорія все більше набуває автономного значення, зокрема з серпня 2024 р. Наказом Міністерства оборони України затверджено Концепцію військово-патріотичного виховання. Серед усіх проаналізованих тут стратегій та концепцій, саме у цій найчіткіше окреслене коло суб'єктів та об'єктів такої політики: по-перше, Міноборони, Генеральний штаб Збройних Сил України, органи військового управління та командири (начальники) всіх рівнів; по-друге, вищі військові навчальні заклади, військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти, заклади культури, наукові установи, медіа, професійні та аматорські творчі колективи ЗСУ. Також у документі йдеться про залучення потенціалу закладів освіти, культури, фізичної культури та спорту, військово-патріотичних об'єднань, наукових, громадських, молодіжних, ветеранських, релігійних, спортивних, культурно-просвітницьких та інших організацій (установ). Об'єктами військово-патріотичного виховання названо, по-перше, військовослужбовців, державних службовців та працівників Міноборони, ЗСУ, Державної спеціальної служби транспорту, розвідувального органу Міноборони, курсантів, студентів і ліцеїстів закладів освіти усіх типів, що належать до сфери управління Міноборони; по-друге, військові підрозділи та трудові колективи. До того ж сенсоутворюючий зміст патріотичного виховання тут найвиразніше підсилений актуальними категоріями: оборонна свідомість, національний спротив, повага до військової служби, компетентності у сфері безпеки і оборони, психологічна стійкість, конституційний обов'язок, захист національних інтересів тощо (Про затвердження Концепції військово-патріотичного виховання, 2024).

У контексті актуальних зовнішніх загроз і внутрішніх запитів суспільства саме заходи військово-патріотичного виховання могли би скласти основу окресленої політики, втім у запропонованій народними депутатами структурі політики ідентичності на рівні з цим напрямом зберігається ідея і національно-патріотичного виховання, і громадянської освіти. Обидва напрями значною мірою залежать від МОН України. Зокрема державна візія громадянської освіти отримала суттєвий поштовх ще до повномасштабного вторгнення РФ в Україну, з прийняттям у 2018 р. відповідної Концепції. У документі не окреслені чітко суб'єкти політики, але задана досить широка рамка розуміння сутності громадянської освіти, що мала би стимулювати залученість до процесу і досить широкого кола учасників. Громадянська освіта має практичний і наскрізний характер, за задумом, вона мала би охопити формальну, неформальну, інформальну освіту, всі складники, рівні освіти і вікові групи громадян, зокрема освіту дорослих. Серед переваг цього документу слід вказати особливу увагу до ситуації з освітою та вихованням на тимчасово окупованих територіях, де «окупаційні адміністрації Російської Федерації реалізують політику, спрямовану на знищення української громадянської ідентичності, зокрема через освітні інституції» (Про

схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, 2018). У суб'єкт-об'єктному вимірі політики дуже важливо, щоб усі стратегічні плани України враховували реальний стан і перспективи реінтеграції незаконно захоплених РФ територій, а також відповідний комплекс існуючих і потенційних проблем і завдань, що пов'язаний із цими перспективами.

Загалом у сучасній політиці ідентичності від деяких органів відмовились, зокрема це координаційні ради з питань національно-патріотичного виховання при місцевих державних адміністраціях, які створювалися з 2017 р. (ці положення втратили чинність вже у 2023 р.). Водночас у чинному Законі відведено фактично цілий розділ для представлення суб'єктів здійснення політики утвердження української національної та громадянської ідентичності (ст.13-24). У найзагальніших рисах це: органи державної влади, органи місцевого самоврядування, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів АРК, сили безпеки і оборони, юридичні особи та громадяни України, міжнародні організації, іноземні юридичні особи, іноземці та особи без громадянства, сім'я та інші соціальні інститути (Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2022). Отже, йдеться про широке коло суб'єктів (інституціоналізованих і новостворених), що часто може свідчити як про потенційні проблеми управлінської координації та політичної відповідальності, так і про нові можливості комплексного, партнерського підходу до складної соціально-політичної проблеми. Найближчий до порядку денного перелік суб'єктів політики ідентичності дає затверджена у липні 2024 р. Державна цільова соціальна програма з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року: серед виконавці заходів Програми згадується Мінмолодьспорт, Міноборони, Мінветеранів, МКІП, МОН, МВС, Мінреінтеграції, МОЗ, МЗС, Український інститут національної пам'яті, обласні, Київська міська державні адміністрації (військові адміністрації). Водночас показово, що політична система, яка на рівні державних органів зазнає частих реорганізацій, навіть у цій короткій часовій ретроспективі вкотре змінила місце та роль окремих міністерств і відомств.

Загальну ж логіку вибору таких суб'єктів політики в окресленій сфері спробували обґрунтувати у лютому 2024 р. Зазначалося, що у прийнятті відповідного рішення керувалися принципами «налагодження міжгалузевої взаємодії на загальнодержавному та регіональному рівні для реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності шляхом національно-патріотичного, військово-патріотичного виховання, громадянської освіти населення України, популяризації суспільно-державних (національних) цінностей України (самобутність, соборність, воля, гідність) та формування на їх основі української національної та громадянської ідентичності». При цьому недоцільним визнано залучення традиційної управлінської вертикалі (центральний орган виконавчої влади – місцеві органи виконавчої влади – цільова аудиторія), відтак запропоновано «поєднання управлінської вертикалі з інститутами громадянського суспільства, в тому числі через роботу координаційних рад з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності при КМУ, Раді міністрів АРК, місцевому органі виконавчої влади, органі місцевого самоврядування» (Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року, 2024). Загалом варто відзначити пошук державою кращих моделей політики, враховуючи саме суб'єкт-об'єктнй вимір сучасної політики, коли чимало організацій та інститутів можуть володіти різними ресурсами і ступенем впливу, та одночасно за різних обставин можуть бути або ініціаторами, або виконавцями певних політичних рішень. Цей підхід також актуалізує необхідність осмислення трансформації політико-правових основ політики національно-патріотичного виховання з точки зору закладених орієнтирів і принципів такої політики.

Акцентуємо, що у Стратегії 2019 р., яка втратила чинність у вересні 2024 р., про принципи практично не йшлося, ціннісні орієнтири окреслені у загальних формулюваннях, окрему роль відведено принципам «взаємозацікавленої взаємодії між державою та організаціями громадянського суспільства». Натомість принципам відведений окремий

розділ Концепції розвитку громадянської освіти в Україні: акцент на принципах освітньої діяльності, зокрема «навчання через участь», наскрізний і поступальний підходи. Увага до орієнтирів і принципів політики в системі МОН України ще виразніше простежується на прикладі згаданої Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України: це і загальнопедагогічні принципи (дитиноцентризм, природовідповідність, культуровідповідність, гуманізм, врахування вікових, індивідуальних особливостей), і специфічні принципи (національна спрямованість, самоактивність, саморегуляція, полікультурність, культуровідповідність, соціальна відповідність, історична і соціальна пам'ять, міжпоколінна наступність). Зі зміною структурно-функціонального підходу до проблеми, з окресленням відносно нової сфери політики ідентичності до принципів підійшли ще системніше. У Законі охарактеризовано 14 ключових орієнтирів: 1) верховенство права; 2) принцип законності; 3) ефективності; 4) відсутності дискримінації; 5) відкритості; 6) наступності; 7) диспозитивності; 8) партнерства; 9) патріотизму; 10) системності; 11) обґрунтованості; 12) результативності; 13) політичної неупередженості; 14) міжвідомчої, міжсекторальної взаємодії (Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2022).

10 позицій військово-патріотичного виховання з відповідної Концепції змістовно доповнюють вище описані орієнтири: 1) державна і патріотична спрямованість, відповідність національним інтересам України; 2) науковий підхід, новизна практик; 3) демократизм і гуманізм, повага до людини, її конституційних прав і свобод; 4) пріоритетність духовних, національно-історичних і військових цінностей, традицій українського народу, його культурної спадщини, традицій ЗСУ та військових формувань українців у минулому; 5) цілеспрямованість; 6) тісний взаємозв'язок із національним, громадянським і патріотичним вихованням особового складу в системі Міноборони та повсякденної діяльності військ (сил); 7) особистісно орієнтований, компетентнісний підхід; 8) єдність навчання, виховання, розвитку, психологічної підтримки та самовдосконалення особистості; 9) усвідомленість суб'єктами та об'єктами мети, завдань, принципів, методів військово-патріотичного виховання; 10) системний підхід, конкретність, узгодженість змісту, форм і методів (Про затвердження Концепції військово-патріотичного виховання, 2024).

Загалом стратегічні документи у сфері розвитку національної ідентичності, оборонної свідомості, патріотичного виховання закладають сучасні та цінні принципи як організації роботи зацікавлених у цій сфері суб’єктів політики, так і змістовного наповнення відповідного процесу. Такі принципи іноді повторюються, але найчастіше доповнюють один одного як наскрізні орієнтири окремих напрямів і відомств у згаданій політиці. Важливо також, щоб держава об’єктивно оцінювала свій репутаційний потенціал та інші свої ресурси й спроможності в суспільстві, враховувала загальні наукові застереження щодо політики як мистецтва можливого, стосовно меж втручання державної влади у різні аспекти життя громадян (більше про це див.: Волянюк, 2024). Також роки трансформацій політики у сфері національної та громадянської ідентичності сформували досить виразний орієнтир на консолідацію суспільства. Темі єдності наразі приділяється особлива увага в публічному дискурсі, у другій половині 2024 р. йдеться про самостійні спроби інституціоналізації цього запиту в державному секторі, переважно акцент ставиться на можливостях роботи з громадянами України, які вимушено покинули країну. Однак важливо, щоб і попередні напрацювання у сфері політики ідентичності були також враховані у цьому процесі.

Висновки. Тривають процеси зміни державних підходів до патріотичного виховання, національних цінностей, оборонної свідомості; це переорієнтація на ширші контексти – формування української національної та громадянської ідентичності, що враховує сучасні виклики та потреби суспільства в умовах війни. Реорганізація та зміна акцентів у політиці ідентичності відбувається через переосмислення ролі та місця різних її складових (національно-патріотичної, громадянської, військово-патріотичної, духовно-моральної), а також на різних рівнях – внутрішньому та зовнішньому. У цьому зв’язку рекомендуємо підтримувати наступність політики, тобто забезпечити врахування раніше напрацьованих

концепцій і стратегій при розробці нових документів у сфері ідентичності. Попри реорганізації, у нових стратегічних документах зберігаються принципи й підходи, що забезпечують наступність, однак тяглість розвитку має також належним чином відображатися в інституційній пам'яті, кадровому забезпеченні, каналах і механізмах взаємодії між ключовими акторами, тобто у фактичному, а не лише формальному вимірі.

Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну політика ідентичності зростає у статусі, як частина безпекової та оборонної політики. Прийнятий окремий закон, відбувається актуалізація нормативно-правової бази. Однак важливо продовжити цю роботу, систематизувати напрацювання, узгодити основні принципи і стратегії у сфері ідентичності, сприяти підвищенню їх прозорості та доступності, уникати декларативності. Нові норми мають підтримувати вже функціонуючі механізми, а не створювати труднощі для ефективних практик. Таке державне регулювання мало би стимулювати розвиток здобутків у етнополітиці, політиці національної пам'яті, мовній політиці, інформаційній політиці та інших сферах, що вже успішно реалізуються, але майже не враховані у сучасній концепції політики ідентичності, а часом невиправдано дублюються.

Увагу заслуговує процес інституційної трансформації у згаданій сфері політики. Політика ідентичності охоплює численних суб'єктів: від центральних органів влади до громадських організацій. В умовах війни вкрай необхідна також подальша адаптація державних інститутів, громадянського суспільства, бізнесу, міжнародних організацій до нових викликів у сфері утвердження ідентичності та консолідації суспільства. Багатошаровість інституцій і процедур іноді ускладнює прийняття рішень, водночас дає простір для розвитку цінностей партнерства. У нормативних актах справедливо підкреслено важливість міжвідомчої та міжсекторальної співпраці у реалізації політики ідентичності. Тому кожен захід в рамках такої політики важливо організовувати з огляду інституційну складність і багатосуб'єктність, потенційні виклики бюрократизації**,** потреби системності та взаємодії. Рекомендуємо сприяти координації зусиль між Міністерством освіти та науки України, Міністерством оборони України, Міністерством молоді та спорту України, Міністерством культури та стратегічних комунікацій, іншими суб'єктами для реалізації узгоджених підходів стосовно національної ідентичності та оборонної свідомості.

У боротьбі за життя майбутніх поколінь громадян України, за місце нашої держави на геополітичній карті демократичного світу важливо об'єднувати зусилля у сфері оборони, культури, інформаційних комунікацій, просвітництва, дипломатії, в т.ч. засобами «м'якої сили» політики. Поки не у всіх проаналізованих документах, які стосуються політики ідентичності, наголошується на необхідності врахування викликів і перспектив реінтеграції тимчасово окупованих територій, на роботі з національними меншинами та корінними народами України. Громадянська освіта як напрямок, що передбачає практичний і наскрізний характер, вже акумулювала певний досвід осмислення сучасних безпекових проблем, пов'язаних з російською агресією, окупацією, ксенофобією, його важливо розвивати і в інших напрямках політики ідентичності. Цей комплекс питань щодо оборонної свідомості та національних цінностей потребує подальшого політологічного аналізу.

Використані джерела:

1. Аналіз основних тенденцій у сфері колективних ідентичностей українського суспільства: виклики національній безпеці : аналіт. доп. (2024). [Потапенко В., Тищенко Ю., Каплан Ю., Степико М., Валевський О. та ін.] ; за ред. В. Потапенка, Ю. Каплан. Київ : НІСД. 68 с. https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.13

2. Волянюк, О. (2024). «Primum non nocere» та інші фундаментальні основи національно-патріотичного виховання. Молодь та молодіжна політика в Україні в умовах воєнного стану [Електронний ресурс]: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2024 р.). Київ: УДУ імені Михайла Драгоманова. С. 38-43. http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/46260

3. Злобіна, О. (2024). Тенденції змін національно-громадянської ідентичності під час війни: наративний аналіз. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 3. С. 5-24. DOI 10.15407/sociology2024.03.5

4. Ієрархія цінностей населення Сходу та Півдня України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії : монографія. (2021). Авт. кол.: В. А. Войналович (керівник, наук. ред.), В. Є. Єленський, О. Я. Калакура, В. О. Котигоренко, В. М. Кулик, Ю. О. Ніколаєць, Ю. М. Поліщук, М. Ю. Рябчук. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 344 с.

5. Ляхович, М. (серпень, 2017). Формування оборонної свідомості як основа військово-патріотичного виховання. Україна патріотична. С. 25-28.

6. Матета, О. (2018). Ціннісні виміри трансформації сучасного українського суспільства. Сучасне суспільство. Випуск 1 (15). С. 87-99.

7. Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методики викладання соціально-політичних дисциплін. Архіви. https://sj.udu.edu.ua/index.php/pnspd/issue/archive

8. Національна ідентичність. Міністерство молоді та спорту України: Офіційний сайт. https://mms.gov.ua/nacionalno-patriotichne-vihovannya

9. Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори) (2015). За заг. ред. Н. Хоми [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. Львів : «Новий Світ – 2000». 492 с.

10. Політична енциклопедія (2011). Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво. 808 с.

11. Популістські орієнтації в українському суспільстві (2024). За наук. ред. О. Резніка. Київ: Інститут соціології НАН України. 165 с.

12. Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641 : Наказ; МОН України від 06.06.2022 № 527. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v0527729-22

13. Про затвердження Державної цільової соціальної програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року : Постанова Кабінету Міністрів України; Програма, Паспорт, Заходи, Перелік від 30.07.2024 № 864. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. https://zakon.rada.gov.ua/go/864-2024-%D0%BF

14. Про затвердження Концепції військово-патріотичного виховання в системі Міністерства оборони України : Наказ; Міноборони України від 14.08.2024 № 554. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. https://zakon.rada.gov.ua/go/v0554322-24

15. Про затвердження Типового положення про координаційну раду з питань національно-патріотичного виховання при місцевій державній адміністрації : Постанова Кабінету Міністрів України; Положення від 07.12.2016 № 999. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. https://zakon.rada.gov.ua/go/999-2016-%D0%BF

16. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. https://zakon.rada.gov.ua/go/2834-20

17. Про Стратегію національно-патріотичного виховання : Указ Президента України; Стратегія від 18.05.2019 № 286/2019. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. https://zakon.rada.gov.ua/go/286/2019

18. Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України; Концепція від 16.02.2024 № 141-р. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. https://zakon.rada.gov.ua/go/141-2024-%D1%80

19. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України; Концепція, Перелік від 03.10.2018 № 710-р. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. https://zakon.rada.gov.ua/go/710-2018-%D1%80

20. Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках : Постанова Кабінету Міністрів України; Стратегія, План, Заходи від 15.12.2023 № 1322. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. https://zakon.rada.gov.ua/go/1322-2023-%D0%BF

21. Сокуренко, В. (2024). Концепт оборонної свідомості у структурі кримінології війни. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика*, *5*(1), 166–175. https://doi.org/10.32782/2709-9261-2022-1-5-31

22. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. (2024). Що українці знають і думають про права людини: четверта хвиля (2016-2018-2020-2023) / Загальнонаціональне дослідження. Київ. 123 с.

23. Шаповалов, Б. (2018). Сучасні вітчизняні та закордонні педагогічні технології формування готовності до захисту вітчизни в екстремальних ситуаціях. Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2017 р. / [За ред. І.Д. Беха, Р.В. Малиношевського]. Вип.6. Івано-Франківськ: НАІР. 356 с.

24. Gross, M. and Ho, Shuyuan M. (2021). Collective Learning for Developing Cyber Defense Consciousness: An Activity System Analysis. Journal of Information Systems Education: Vol. 32 : Iss. 1 , 65-76.

References:

1. Analiz osnovnykh tendentsii u sferi kolektyvnykh identychnostei ukrainskoho suspilstva: vyklyky natsionalnii bezpetsi: analit. dop. (2024). [Potapenko V., Tyshchenko Yu., Kaplan Yu., Stepiko M., Valevskyi O. ta in.] ; za red. V. Potapenka, Yu. Kaplan. Kyiv : NISD. 68 s. https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.13. [in Ukrainian].

2. Volianiuk, O. (2024). "Primum non nocere" ta inshi fundamentalni osnovy natsionalno-patriotychoho vykhovannia. *Molod ta molodizhna polityka v Ukraini v umovakh voiennoho stanu [Elektronnyi resurs]: zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (21 chervnia 2024 r.).* Kyiv: UDU imeni Mykhaila Drahomanova. S. 38-43. http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/46260. [in Ukrainian].

3. Zlobina, O. (2024). Tendentsii zmin natsionalno-hromadianskoi identychnosti pid chas viiny: naratyvnyi analiz. *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh.* 3. S. 5-24. DOI 10.15407/sociology2024.03.5 . [in Ukrainian].

4. Iierarkhiia tsinnostei naselennia Skhodu ta Pivdnia Ukrainy: etnopolitychnyi aspekt v umovakh rosiiskoi ahresii: monohrafiia. (2021). Avt. kol.: V. A. Voinalovych (kerivnyk, nauk. red.), V. Ye. Yelenskyi, O. Ya. Kalakura, V. O. Kotyhorenko, V. M. Kulyk, Yu. O. Nikolaets, Yu. M. Polishchuk, M. Yu. Riabchuk. Kyiv : IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. 344 s. [in Ukrainian].

5. Liakhovych, M. (2024). Formuvannia oboronnoi svidomosti yak osnova viiskovo-patriotychoho vykhovannia. *Ukraina patriotychna.* S. 25-28. [in Ukrainian].

6. Mateta, O. (2018). Tsinnisni vymiry transformatsii suchasnoho ukrainskoho suspilstva. *Suchasne suspilstvo. Vypusk 1 (15).* S. 87-99. [in Ukrainian].

7. Naukovyi chasopys Ukrainskoho derzhavnoho universytetu imeni Mykhaila Drahomanova. Seriia 22. Politychni nauky ta metodyky vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin. Arkhivy. https://sj.udu.edu.ua/index.php/pnspd/issue/archive. [in Ukrainian].

8. Natsionalna identychnist. Ministerstvo molodi ta sportu Ukrainy: Ofitsiinyi sait. https://mms.gov.ua/nacionalno-patriotichne-vihovannya. [in Ukrainian].

9. Novitnia politychna leksyka (neolohizmy, okazionalizmy ta inshi novotvory) (2015). Za zah. red. N. M. Khomy [I. Ya. Vdovychyn, L. Ya. Uhryn, H. V. Shypunov ta in.]. Lviv : «Novyi Svit – 2000». 492 s. [in Ukrainian].

10. Politychna entsyklopediia (2011). Redkol.: Yu. Levenets (holova), Yu. Shapoval (zast. holovy) ta in. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo. 808 s. [in Ukrainian].

11. Populistski oriientatsii v ukrainskomu suspilstvi (2024). Za nauk. red. O. Reznyka. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. 165 s. [in Ukrainian].

12. Pro deiaki pytannia natsionalno-patriotychoho vykhovannia v zakladakh osvity Ukrainy ta vyznannia takym, shcho vtratyv chynnist, nakazu Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 16.06.2015 № 641: Nakaz; MON Ukrainy vid 06.06.2022 № 527. // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. https://zakon.rada.gov.ua/go/v0527729-22. [in Ukrainian].

13. Pro zatverdzhennia Derzhavnoi tsilovoi sotsialnoi prohramy z utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti na period do 2028 roku: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy; Prohrama, Pasport, Zakhody, Perelik vid 30.07.2024 № 864. // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. https://zakon.rada.gov.ua/go/864-2024-%D0%BF. [in Ukrainian].

14. Pro zatverdzhennia Kontseptsii viiskovo-patriotychoho vykhovannia v systemi Ministerstva oborony Ukrainy: Nakaz; Minoborony Ukrainy vid 14.08.2024 № 554. // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. https://zakon.rada.gov.ua/go/v0554322-24. [in Ukrainian].

15. Pro zatverdzhennia Typovoho polozhennia pro koordynatsiinu radu z pytan natsionalno-patriotychoho vykhovannia pry mistsevii derzhavnii administratsii: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy; Polozhennia vid 07.12.2016 № 999. // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. https://zakon.rada.gov.ua/go/999-2016-%D0%BF. [in Ukrainian].

16. Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti: Zakon Ukrainy vid 13.12.2022 № 2834-IX. // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. https://zakon.rada.gov.ua/go/2834-20. [in Ukrainian].

17. Pro Stratehiiu natsionalno-patriotychoho vykhovannia: Ukaz Prezydenta Ukrainy; Stratehiia vid 18.05.2019 № 286/2019. // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. https://zakon.rada.gov.ua/go/286/2019. [in Ukrainian].

18. Pro skhvalennia Kontseptsii Derzhavnoi tsilovoi sotsialnoi prohramy z utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti na period do 2028 roku: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy; Kontseptsiia vid 16.02.2024 № 141-r. // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. https://zakon.rada.gov.ua/go/141-2024-%D1%80. [in Ukrainian].

19. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku hromadianskoi osvity v Ukraini: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy; Kontseptsiia, Perelik vid 03.10.2018 № 710-r. // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. https://zakon.rada.gov.ua/go/710-2018-%D1%80. [in Ukrainian].

20. Pro skhvalennia Stratehii utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti na period do 2030 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu zakhodiv z yii realizatsii u 2023-2025 rokakh: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy; Stratehiia, Plan, Zakhody vid 15.12.2023 № 1322. // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. https://zakon.rada.gov.ua/go/1322-2023-%D0%BF. [in Ukrainian].

21. Sokurenko, V. (2024). Kontsept oboronnoi svidomosti u strukturi kryminolohii viiny. *Ukrainska politseistyka: teoriia, zakonodavstvo, praktyka,* 5(1), 166–175. https://doi.org/10.32782/2709-9261-2022-1-5-31

22. Fond "Demokratychni initsiatyvy" imeni Ilka Kucheriva. (2024). Shcho ukraintsi znaut i dumaiut pro prava liudyny: chetverta khvylia (2016-2018-2020-2023). *Zahalnonatsionalne doslidzhennia.* Kyiv. 123 s. [in Ukrainian].

23. Shapovalov, B. (2018). Suchasni vitchyzniani ta zakordonni pedahohichni tekhnolohii formuvannia hotovnosti do zakhystu vitchyzny v ekstremalnykh sytuatsiiakh. *Suchasnyi vykhovnyi protses: sutnist ta innovatsiinyi potentsial: materialy zvit. nauk.-prakt. konf. Inst-tu problem vykhovannia NAPN Ukrainy za 2017 r. / [Za red. I. D. Bekha, R. V. Malynoshevskoho]*. Vyp. 6. Ivano-Frankivsk: NAIR. 356 s. [in Ukrainian].

24. Gross, M. and Ho, Shuyuan M. (2021). Collective Learning for Developing Cyber Defense Consciousness: An Activity System Analysis. Journal of Information Systems Education: Vol. 32 : Iss. 1 , 65-76.

Olha Volianiuk,
Candidate of Political Science, Associate Professor,
Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University

National Values And Defensive Consciousness in the Focus of State Policy

The article examines the transformations in Ukraine's state policy in fostering citizens' defensive consciousness and the value orientations of the political nation during wartime. This involves a reinterpretation of political science categories such as consciousness, values, and identity through a security dimension, which has influenced academic research, educational programs, legal frameworks, and political practices. Defensive consciousness, as a politico-axiological phenomenon and an element of national identity, is explored in the context of its interrelation with patriotic education, civic education, and political consolidation. State policy in this sphere is reconsidered as the "art of the possible," shaped by values, priorities, agency, and limits of intervention. The study employs a politico-axiological approach, analyzing legal acts, scientific texts, and sociological survey data. It reveals how war has fostered the prioritization of security, patriotism, and social maturity within Ukrainian society, leading to a transformation of values and identity structures. Defensive consciousness is identified as a complex phenomenon requiring interdisciplinary analysis, while the challenges of identity politics (e.g., political manipulation, populism, external threats) demand rigorous political science investigation. It is argued that the adoption of new legal documents reflects attempts to enhance the state's role in shaping national identity. At the same time, it is crucial to avoid interdepartmental duplications and contradictions, strive for further alignment of such policies with new strategic goals, and incorporate lessons learned in building a democratic model of ethnopolitics, memory policy, and reintegration into identity policy documents. The findings underscore the need to develop state policy in the field of national identity (and defensive consciousness as its component) through scientifically grounded concepts and the promotion of political values that address contemporary challenges.

Keywords: *political values, defensive consciousness, state policy, civic identity, identity politics, national security, patriotic education.*

https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series22.2024.36.13
УДК 321.7:323(477)

Анна Карнаух,
кандидатка політичних наук, доцентка, доцентка кафедри політичних наук,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова
ORCID: 0000-0002-4329-5684; email: annakarnayh76@gmail.com
Богдан Вовк,
студент спеціальності «Політологія»
Український державний університет імені Михайла Драгоманова
ORCID: 0009-0007-1476-2769; email: 24nnip.b.vovk@std.udu.edu.ua

ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Актуальність теми статті полягає у тому, що навіть на сучасному етапі свого існування в Україні простежується нелінійність політичного розвитку, пов'язана з транзитивними стрибками та системною напруженістю, яка обумовлена російсько-українською війною. По суті наявні зміни політичного режиму в Україні пов'язані з відстоюванням державної сутності, які є рефлексією на зовнішні виклики. Для того, щоб визначити тип політичного режиму в Україні, необхідно, в першу чергу, врахувати взаємодію та вибір різних чинників у контексті історичного становлення української державності. Тому дуже актуально міркувати над поточним періодом часу, в якому опинилася Україна, адже зазвичай саме після таких періодів відбувається зміцнення демократичних процесів і трансформаційні підйоми. У першу чергу, потрібно враховувати колишній стан політичної системи в Україні, який може виступати основним чинником розуміння цінності сучасних демократичних перетворень, адже довгий час місія Української держави залишалася невизначеною, що потребує уточнення цієї місії та інших завдань, цілей, напрямів, векторів розвитку. Демократизація повинна стати ключовим механізмом реформування державного управління, що на сьогоднішній день є однією з найголовніших та найважливіших складових політичного процесу в Україні. Дуже цікаво відстежувати як саме відбувається у нашій державі демократичне державотворення та визначити характерні риси цього